

Прилог познавању иконографије и култа бога Мена у римским провинцијама централног Балкана

Апстракт: *Култ фригијског лунарног бога Мена је ван малоазијског простора изузетно ретко потврђен, те је утолико значајније констатоване овога култа на простору Балкана, на територији провинције Дакије, у виду два епиграфска споменика посвећена божанству. Будући да су на територији римске провинције Горње Мезије до сада пронађене једна бронзана статуета бога Мена и две фигурине које представљају синкретичну форму богова Мена и Сомнуса, јасно је да је култ овог божанства оставио трага и на простору централно балканских провинција Римског царства. Поред разматрања различитих атрибута и аспеката бога Мена, рад се фокусира и на анализу симбола полумесеца, присутног на одређеним надгробним споменицима, у контексту тумачења мотива као редукованог приказа лунарног божанства, односно индиректне потврде култа бога Мена.*

Кључне речи: *Мен, централни Балкан, лунарно божанство, бронзане фигурине, симбол полумесеца, надгробни споменици, II–III век н. е.*

Више божанстава малоазијског порекла, као што су Магна Матер, Атис, Јупитер Долихенус и Сабазиде, током античког периода су били поштовани и популарни не само на територији Мале Азије, већ у готово свим деловима Римске империје. За разлику од њих, култ бога Мена, малоазијског божанства месеца, углавном је остао култ локалног карактера, који је у западним провинцијама Римског царства врло мало познат.¹ Оваква чињеница додатно зачуђује, имајући у виду да се на вотивним и фунерарним споменицима Лидије, Фригије и Меоније, Мен појављује заједно са божанствима омиљеним широм Римског царства, као што су Артемида, Деметра и Хеката, док је на малоазијским представама бог често приказиван са различитим

.....
1 Култни споменици бога Мена су изван Мале Азије најраније констатовани у Грчкој, у III веку пре н. е. (група атичких споменика), Lane 1971: no. 1–19. У остале ретке споменике пронађене у западним провинцијама Римског царства се убрајају два вотивна споменика из Дакије, Lane 1971: no. 20–21; мермерна рељефна представа из Лондона са натписом посвећеним ΜΗΝΙ ΣΩΤΗΡΙ, Vollkommer 1992: 463, n. 1A; мермерна статуа из Минхена са натписом ΜΗΝΙ ΑΙΠΤΗΝΩ, Vollkommer 1992: 466, n. 54.

хипостазама богиње мајке.² Ипак, ово лунарно божанство, које је у римском периоду некада називано и именом *Luna*,³ и поред изузетне популарности у центрима широм Мале Азије, некако је остало на зачељу малоазијских божанстава чије су теологије и доктрине усвојене широм *Imperium Romanum*.

Утолико већи значај за проучавање култа бога Мена имају ретки споменици божанства, пронађени изван територије Мале Азије. На простору римске провинције Дакије су до сада констатована два завета посвећена богу Мену, при чему на оба споменика божанство носи јединствене епитете, до сада непотврђене у осталим деловима Римског царства.⁴ Први епиграфски споменик пронађен у Сармисегетузи је посвећен Мену Цилвастианусу (*Cilvastianus*), док се на другом споменику који потиче са локалитета Потаиса завет чини Мену Анеикетосу.⁵ Епитет Анеикетос (*Ἀνείκτητος*) уобичајен је уз имена такозваних *dii militares*, а будући да је дедикант вотивног споменика из Потаисе војник Аурелиус Марцианус из легије Пете македонске, могуће је да се овде Мену чини завет као војничком божанству, што би представљало до сада једини потврђен случај на територији Римског царства, где би Мен имао поменути димензију.⁶ Овај кратак осврт на култ бога Мена у Дакији нам се учинио неопходан за

-
- 2 У том контексту је врло занимљив пример вотивног споменика из Лидије, из чијег натписа се види да дедикант богињу мајку заиста и сматра Меновом мајком, чиме се Мен придружује кругу два друга малоазијска бога, Атису и Сабазију, који су између осталог такође важали за синове богиње мајке, Lane 1976: 81. Веза Мена и Деметре би се могла објаснити симболиком Деметре као богиње плодности и Мена као бога плодности и господара биљног света, док спону између Хекате, господарице подземног света, и Мена Катахтониоса, господара мртвих, представља заједничка хтонска димензија.
 - 3 Већина научника је сложна у мишљењу да бог Мен представља аутохтоно анадолијско божанство, у чијем је култу, иконографији, па можда и имену, присутан снажан персијски утицај, Lane 1990: 2170-2171. На почасном натпису Gaius Albucius Firmus-а, који има за повод поклањање новца гимнастичким такмичењима у Антиохији, бог Мен се помиње под именом *Luna (diebus festis Lunae)*. И. Н. Лејн (I. N. Lane) чак сматра да скраћеницу *LVS* присутну на римским вотивним споменицима из Антиохије, једног од главних центара култа бога Мена, уместо *libens votum solvit* треба тумачити као *Lunae votum solvit*, Lane 1976: 57.
 - 4 Уз име бога Мена је забележен немали број епитета, при чему су на споменицима малоазијске провинције углавном у питању локални епитети попут *Аксиотенски* (од топонима *Ἀξίωττα*, главног меонског центра бога), Pedrizet 1896: 90; *Фарнаџку* (по имену легендарног оснивача понтске и кападокијске династије, Pharnaces-а, који је основао чувени храм бога Мена Фарнаку на Понту, Lane 1978: 67, Saprykin 2009: 259-260), *Τιάμου* (можда по имену вавилонске богиње Тиамат, а можда и по имену дедиканта вотивног споменика из Исаурије на коме је епитет и потврђен, Wright 1896: 68-69, Lane 1976: 68), *Τουιτηνος*, *Γαλλικώ*, *Καμαρείτες* (можда од арапске речи *gatar*, у преводу месец или речи *камара*, у преводу гроб, гробље, Ibid.: 75), *Φωσφόρος*, *οὐράνιος*, *ἐπιφανής*, *ἐπήκοος*, *τύραννος* и *κύριος*, Lane 1990: 2164, Lane 1976: 59, Pedrizet 1896: 87. За остале епитете погледати Gavrilović 2010: 188-189.
 - 5 И. Н. Лејн претпоставља да је епитет *Cilvastianus* изведен од имена до сада нелоцираног малоазијског локалитета, Lane 1976: 71.
 - 6 Епитет *Ἀνείκτητος* је карактеристичан уз имена омиљених војничких божанстава попут Митре или Јупитера Долихена. Имајући у виду изузетну популарност ових божанстава у Дакији током II и III века н. е., могуће је да је и Мену, као малоазијском божанству, придодат епитет уобичајен за војничка божанства, Gostar 1960: 521-522.

увод у анализу споменика божанства пронађених у Горњој Мезији. Наиме, чињеница да је култ Мена потврђен на подручју које је географски близу територији Горње Мезије би могла бити од значаја за претпоставку о постојању култа овог божанства на централном Балкану, али и за подробнија размишљања о могућим аспектима под којима је бог поштован, идентитету његових поштоваоца и евентуалном познавању теологије култа бога месеца од стране аутохтоног становништва.

• • • Сл. 1 Фигурина Мена из Виминацијума, бронза, II-III век н. е. (Миловановић 1986, 45, бр. 76, сл. 75)

Fig. 1 Figurine of Men from Viminacium, bronze, 2nd -3rd c. (Миловановић 1986, 45, бр. 76, сл. 75)

Култ бога Мена је у Горњој Мезији посведочен са три бронзане фигурине, од којих само прва статуета, пронађена на Виминацијуму, представља бога Мена. Друге две фигурине, са локалитета Обреновац и Пирот, представљају асимилацију иконографских елемената богова Мена и Сомнуса.

Бронзана статуета пронађена на Виминацијуму представља божанство као јахача (сл. 1).⁷ Мен је приказан као гологлави младић у стојећем положају, са раширеним ногама и благо избаченим коленима. Дужа коса допире до рамена и подељена је по средини. Младић је обучен у кратку тунику, са огртачем преко леђа закопчаним на левом рамену, на коме се такође препознаје део месечевог српа који извирује испод косе божанства (десни део месечевог српа на десном рамену није сачуван). Између ногу се препознају трагови обраде за фиксирање животиње коју Мен јаше, а која је по мишљењу Ј. Мединија представљала коња, односно по мишљењу М. Ружић овна (Medini 1987: 181; Ružić 2005: 255, бр. 329). На основу чињенице да је Мен на већини до сада познатих представа приказан како јаше на коњу, склонији смо да се приклонимо претпоставци Ј. Мединија да је животиња

⁷ Бронзана статуета бога Мена висине 9 цм пронађена је приликом орања од стране сељака, на делу локалитета Чаир (Виминацијум), који припада цивилном насељу, Medini 1987: 180.

коју бог јаше на фигурици из Виминацијума био коњ.⁸ Будући да недостају обе подлактице, евентуални атрибути у рукама фигуре се само могу претпоставити.⁹ Обликовање главе младића (црте лица, коса), као и третман моделовања одеће, указују на груб и невешт рад провинцијског мајстора.

Иконографске представе Мена углавном подразумевају приказивање бога као младића у стојећем ставу, обученог у оријентално одело (тунику, панталоне, чизме) са огртачем, фригијском капом на глави и полумесецом на раменима. Мотив полумесеца, који на споменицима често представља редукован приказ Мена, најчешће и упућује да одређена иконографска представа заправо приказује божанство, а И. Н. Лејн и Б. Левик верују да на вотивним и надгробним споменицима број приказаних полумесеца кореспондира са бројем дедиканата споменика.¹⁰ Нешто су ређе представе бога како јаше коња, овна, пантера, лава и пиле.¹¹ Такође, врло су ретке представе на којима бог седи и до сада су познате само са новчића града Гангре, са статуете бога Мена из Лидије и статуете бога Мена као бебе (Lane 1976:99).

Најчешћи атрибути божанства су пиле, глава бика (букранијум), шишарка, патера, штап, венац, некада грозд и сидро.¹² Пиле (кокошка, певац) очигледно је имало значајну улогу у култу бога Мена, у коме је био жртвена животиња божанства, али је потврђено да се налази и на иконографским представама на којима је Мен приказан како држи

8 Нажалост, не располажемо никаквим аргументом за изнесу претпоставку о идентитету животиње коју божанство јаше на фигурици из Виминацијума, изузев чињенице да је уобичајен начин приказивања Мена јахача подразумевао коња као животињу коју бог јаше, а да је приказ бога како јаше овна познат са свега три споменика атичке провинијенције (погледати фусноту 11). Територијално најближу аналогију фигурици из Виминацијума у контексту приказивања Мена са неком животињом представља статуета Мена са локалитета Турн Северин у Дакији, где је бог приказан у стојећем положају, са левим стопалом положеним на главу овна. Али, ова аналогија се не може узети у обзир у контексту претпостављања животиње коју Мен јаше на фигурици из Виминацијума управо услед чињенице да је у питању потпуно другачији, односно различит тип иконографске представе божанства. За фигурицу Мена из Турн Северина погледати Ružić 2006: 255-256, sl. 330.

9 Ј. Медини предлаже да је можда једном руком бог држао коњске узде, док је у другој могао бити неки од атрибута карактеристичних за његов култ (скиптар, шишарка, двојна секира), Medini 1987: 181.

10 Lane 1976: 61. За представе полумесеца на вотивним и надгробним споменицима Мале Азије погледати Lane 1978: Pl. 1 и даље.

11 Са новца локалитета Лаодикеја (Laodiceia ad Libanum) позната је неуобичајена варијанта овог типа иконографских представа, на којој је Мен представљен како стоји и држи коња за оглав. Приказ Мена који јаше овна је познат са три атичке рељефне представе, на атичкој теракоти је представљен како јаше пантера (?), на два атичка споменика и новцу Нисе и Простане бог је приказан фланкиран лавовима, док је на атичком рељефу представљен како јаше пиле, Lane 1976: 99-102.

12 По мишљењу И. Н. Лејна, грозд указује на првобитни аспект бога Мена као божанства плодности и вегетације, мада може имплицирати везу са богом Дионисом. На новцу града Анкире, Мен држи сидро у руци, док је на новцу града Олбасе приказан како јаше у војној опреми, са великим штитом у руци. Позната је и представа бога Мена са гранчицом палме у руци, а често је на фригијској капи божанства приказан и лаворов венац, Lane 1976: 105-106; Vollkommer 1992: 465, n. 42.

пиле или где су поред Менове главе приказани пилићи, као на пример на новцу града Простане (Levick 1971: 81). Мотив венца везаног траком је констатован на два надгробна споменика из Лидије и дванаест вотивних споменика из Антиохије и, по мишљењу И. Н. Лејна, нема хтонску димензију већ симболизује неку врсту победе.¹³ Но, вратимо се иконографским представама Мена јахача. Као што смо већ поменули, на већини археолошких споменика животиња коју Мен јаше је коњ, док је ређе приказиван како јаше овна, пантера или пиле.¹⁴ На рељефним представама, статуама, ситној бронзи и новцу, бог је приказан како јаше неку од горе наведених животиња или је само представљен у ставу јахања. Са територије Мале Азије је познато више локалитета на којима је констатован овај тип иконографских представа на новцу, као што су Апамеја, Ериза, Хадријанополис, Хидрела, Селеукеја итд. Међутим, на бронзаним фигуринама Мен је углавном представљен у стојећем положају, са скиптром у једној руци и патером у другој руци.¹⁵ Иако нам директне иконографске аналогije фигурине из Виминацијума нису познате, као најприближније паралеле можемо навести статуете из Саклер музеја и Музеја у Бурдуру, које приказују бога Мена како јаше на коњу (Vollkommer 1992: 468, n. 99 и n. 104). Од рељефних представа, статуети Мена из Виминацијума је врло сличан мермерни рељеф из Бостона, такође пронађен у Бурдуру (Vollkommer 1992: 468, n. 96). Једина разлика у односу на претходно поменуте аналогije представља недостатак фригијске капе на глави бога Мена из Виминацијума, што представља реткост у односу на готово све, до сада познате, представе овог божанства. На рељефној представи Мена, Пана и Нимфе из Атине, бог је такође приказан гологлав, те је Ј. Медини претпоставио да иконографски узор за фигуру из Виминацијума можда треба тражити у грчким представама (Medini 1992: 181).¹⁶ Будући да су нам позната још два споменика на којима је Мен представљен

13 У анализи симбола на епиграфским споменицима бога Мена, И. Н. Лејн разматра какву победу симболизује мотив венца са траком – да ли божију или победу дедиканта и победу над чиме (злом, грехом или можда смрћу), Lane 1976: 63. Са новца Антиохије из републиканског периода су познате представе богиње Нике која држи венац.

14 Најчешће представе Мена коњаника потичу са новца или рељефних представа малоазијских градова. Будући да се овај тип представа не појављује међу атичким рељефним представама бога Мена, П. Пендризет се пита да ли су малоазијске представе Мена на коњу млађег датума или је можда иконографија поменутих представа заправо проистекла из синкретизма Мена са другим анадолијским боговима, Pendrizet 1896: 105.

15 Представе Мена који стоји са скиптром у једној руци и патером у другој руци су заиста бројне, Vollkommer 1992: 464, n. 24-32. Поред овог основног иконографског типа представа Мена који стоји, познати су и прикази бога у стојећем положају са различитим атрибутима у рукама, као што су: скиптар и шишарка, Vollkommer 1992: 464-465, n. 33-41; скиптар и сидро, Vollkommer 1992: 465, n. 42; скиптар и грозд, Vollkommer 1992: 465, n. 43; патера и *thyrsus* – штап обавијен бршљеном и лишћем, Vollkommer 1992: 465, n. 44; скиптар и рог, Vollkommer 1992: 465, n. 45.

16 У питању је већ помињана мермерна рељефна представа атинске провенијенције из II века пре н. е., на којој су приказани бог Пан са сирињском, Нимфа и у средини бог Мен у туници и огртачу, са полумесецом на раменима. Божанство је гологлаво и у десној руци држи копље, а у левој руци певца, Pedrizet 1896: 77; Vollkommer 1992: 471, n. 135.

гологлав и будући да су оба споменика атичке провенијенције (Legrand 1904:1393, fig. 4664, 1395, fig. 4671), сложили бисмо се са хипотезом Ј. Мединија. Сумарност статуете и одређена доза невештости моделовања, која се огледа у обликовању главе и неумешности приказивања црта лица божанства, упућују на II или III век н. е., као вероватни период настанка фигурине.

Друга потврда култа бога Мена на територији централног Балкана, у виду синкретичне фигурине Мен-Сомнуса, потиче са локалитета Обреновац (сл. 2).

У питању је приказ наог младића представљеног у лету, са ослонцем на левој ноzi која почива на кугли (глобусу). Десна нога је забачена уназад и лебди у ваздуху. Младић на глави носи фригијску капу, чији крајеви падају на рамена, а коврцава коса је везана изнад чела у чвор. У левој, спуштеној руци се назире остаци атрибута који недостаје, као и у десној, испруженој руци. Љ. Тадин претпоставља да је у десној руци божанство могло држати кесу, бакљу или ритон (Тадин 1979: 24, br. 45, sl. 44).¹⁷ На леђима се могу назрети крила малих димензија. Детаљи фигуре, као што је фригијска капа, црте лица, мускулатура тела и целокупна пропорционалност фигуре, показују да је у питању врло солидан рад провинцијског мајстора. Став Мен-Сомнуса је преузет од фигура такозваних летећих Амора.

Трећа фигурина, пронађена у Пироту на локалитету Пиротски град (сл. 3), врло је сличне иконографије статуети из Обреновца. Наг младић је приказан у лету, са

••• Сл. 2 Фигурина Сомнус-Мена из Обреновца, бронза, II–III век н. е. (Античка бронза Сингидунума 1997, 37, бр. 20)

Fig. 2 Figurine of Somnus-Menus from Obrenovac, bronze, 2nd -3rd c. (Античка бронза Сингидунума 1997, 37, бр. 20)

17 До сада су на територији централног Балкана констатоване четири бронзане фигурине бога Сомнуса. Две статуете су пронађене на локалитетима Црквенац (Борак) и Караташ, док су друге две фигурине бога Сомнуса непознате провенијенције. На три статуете је очуван атрибут ритона, који божанство држи у руци, док је атрибут који је Сомнус држао у другој руци, нажалост, непознат.

За детаљније погледати Величковић 1972: 54-55, кат. 78-80; Бојовић 1985: 30, кат. 20.

• • • Сл. 3 Фигурина Сомнус-Мена из Пирота, бронза, II-III век н. е. (Миловановић 1986, 49, бр. 88, сл. 88)

Fig. 3 Figurine of Somnus-Menus from Pirota, bronze, 2nd -3rd c. (Миловановић 1986, 49, бр. 88, сл. 88)

ослонцем на левој ноzi, док је десна нога забачена уназад. Као и код фигурине из Обреновца и овде божанство левом ногом стоји на кугли (глобусу). На глави Мен-Сомнуса је фригијска капа, а лице му уокружују увојци. Атрибут из десне руке испружене напред недостаје, као и атрибут из леве руке којом божанство као да је замахнуло на горе. М. Ружић претпоставља да се у десној руци налазио ритон, а у левој руци бакља (Ružić 2006: 195, sl. 254). На леђима младића су приказана крила полумесечастог облика. Статуета Мен-Сомнуса из Пирота је складно обликована, са одређеном минуциозношћу видљивој у пажљиво моделованим цртама лица и коврцама младићеве косе. Стилске карактеристике фигурине указују да је вероватно у питању импортован рад, из II или III века н. е.

Код статуета из Обреновца и Пирота, на синкретичну представу богова Мена и Сомнуса превасходно упућују елемент фригијске капе, карактеристичан за Мена, и елемент крила, типичан за иконографске представе Сомнуса.¹⁸ Синкретизам Мена и Со-

мнуса проистиче из њихове заједничке улоге хтонских божанстава – чувара мртвих душа, односно *психопомпа*.¹⁹ Иконографске аналогије статуете Мена-Сомнуса из

18 Сомнус је римски бог сна, изједначен са грчким богом сна Хипносом. Најчешће је приказиван као крилати младић са ритонем у руци, а услед функције божанства које окрепљује људе и доноси им сан и одмор, у римској уметности је често приказиван на мозаицима и саркофазима, Срејовић, Цермановић-Кузмановић 1979: 485-486. Некада уместо крила на леђима Сомнус има крилца у коси, Simont 1942: 412, fig. 84. Чест атрибут бога је цвет мака, који Сомнус обично држи у једној руци, док је у другој руци представљен ритон, Simont 1942: 397.

19 Већ смо поменули аспект Мена као хтонског божанства, што потврђују не само његови епитети, већ и бројне представе бога са божанствима хтонског карактера као што су Хеката, Хермес, Деметра итд., Lane 1976: 84 и даље. Епитет *Katachthonios*, потврђен уз име бога Мена, указује на →

Обреновца и Пирота се могу пронаћи у бронзаној фигурици из Кембрица, али и у рељефној представи из Музеја у Измиту (Vollkommer 1992: 466, n. 65, 470, n. 128).

Под каквим је аспектима поштован Мен, односно Мен-Сомнус на територији централног Балкана? У случају фигурице бога Мена из Виминацијума је јасно да је божанство приказано у својој основној иконографској форми, односно у ставу јахања. Будући да је статуета пронађена изван војног логора у Виминацијуму, то јест у цивилном делу насеља, врло је вероватно да је представљала приватно власништво особе малоазијског, сиријског или грчког порекла, која је у богу Мену видела свога заштитника и чувара. Не треба искључити ни могућност да је у питању романизовани становник Виминацијума, који је провео извесно време у Малој Азији, у области где се поштовао Менов култ и који је прихватио уважавање истог. Будући да је непознат контекст налаза статуете Мена из Виминацијума, може се претпоставити апотропејски, али можда и хтонски, карактер бога под којим је он поштован. Вотивни натписи (превасходно малоазијске провенијенције) посвећени божанству указују да су међу највернијим поштоваоцима култа бога Мена били робови, ослобођеници, али и значајнијим центрима, попут Антиохије, и врло угледни и значајни грађани римског порекла (Lane 1976: 109–113). На поменутих епиграфским споменицима занимања дедиканата се ретко помињу, те само можемо претпоставити да је власник статуете бога Мена из Виминацијума можда био ослобођеник, лице у административној служби, трговац или занатлија. Друге две фигурице из Обреновца и Пирота у својој иконографији спајају особености два божанства хтонског карактера.²⁰ Стога нам се чини да у тумачењу њихове симболике не треба превише околишати. Врло је могуће да су обе фигурице, представљајући Мен-Сомнуса као бога хтонског карактера, али можда

.....

његову улогу чувара гроба покојника, Lane 1990: 2165. Са друге стране, по мишљењу Ф. Кимона (F. Cumont), Плутархове речи које се односе на Хипноса/Сомнуса, а по којима „он заувек успављује смртнике, брине о њима и њиховим душама на путу ка бесмртности“, дају за право претпоставци да је Хипнос заиста представљао *психопомпа*, водича душа умрлих, Cumont 1942: 368. П. Бојансе (P. Boyance) такође анализира димензију Хипноса као психопомпа и тумачи Филонове речи „да је сан попут учења смрти, попут сенке и попут живота након смрти“, као и мишљење јеврејског филозофа да је Хипнос онај који доноси блажену смрт, али и сигурно буђење у новом животу након смрти. Набрајајући различите иконографске представе Хипноса током античког периода, а које указују на његову улогу психопомпа, као најочитији пример такве улоге божанства П. Бојансе наводи фреску из римске гробнице породице Nasonia, на којој је у средини приказан крилати Хипнос са стабљикама мака и обореном бакљом (бакља је атрибут позајмљен од брата Танатоса/Морса). Фигуре крилатих Ероса, Амора и представе других иконографских елемената на фресци са јасном хтонском димензијом, по мишљењу П. Бојансеа, само потенцирају очигледну димензију Хипноса као оног који води душе умрлих у нови живот, односно као *психопомпа*, Boyance 1972: 311, 314–315.

20 Поред синкретичних представа Мен-Сомнуса, познати су и синкретични прикази Мен-Сабазија, оличени у статуетама бога Сабазија са лунарним атрибутима бога Мена, Lane 1976: 90. Уједно, натписи пронађени у Риму из IV века н. е. посвећени богу Менотиранусу (*Menotyranus*), представљају својеврсну потврду синкретизма богова Мена и Атиса, која можда датира и из ранијег периода, тачније из II века н. е., Turcan 1996: 68, Lancellotti 2002: 136.

и психопомпа, представљале гробни налаз и да су симболисале веровање покојника у поновно рођење и вечни живот. Превише очигледна симболика Мен-Сомнуса, настала мешањем атрибута два божанства која су између осталог поштовани и као чувари и заштитници мртвих, сматрамо да се превасходно може објаснити на овај начин.

Али, овде треба поменути још два евентуална аспекта под којима је бог Мен могао бити поштован на територији централног Балкана. Име овог лунарног божанства, *Maen*, врло је брзо хеленизовано у форму *Μήν* и довођено је у везу са речима *μήν*, *μήνη* (у преводу *месец*), што је по мишљењу Џ. Х. Рајта (J. H. Wright) и довело до трансформације бога са извесним соларним атрибутима у лунарног бога, чији главни симбол постаје мотив полумесеца (Wright 1895: 66).²¹ П. Педризет, пак, одбацује изнету хипотезу и верује да је бог Мен одувек представљао искључиво лунарно божанство (Pedrizet 1896: 97–98). Симбол полумесеца, атрибут лунарних божанстава, често је приказиван на надгробним споменицима и саркофазима и од стране одређених аутора је тумачен као апотропејски мотив који представља редуковани приказ божанства у питању и његову заштиту покојника (Lunais 1979: 87). Уједно, Ф. Кимон, у студији о симболици надгробних мотива у римској култури, наводи да су по античким писцима питагорејска учења о месецу као симболу бесмртности у Риму углавном имала поклонике из имућнијих слојева становништва. Међутим, писац такође указује да бројни примери споменика са лунарним симболима, пронађени широм Римског царства, потврђују да ово веровање није било ограничено само на припаднике виших друштвених слојева, већ и на становнике нижег социјалног статуса који су такође усвојили лунарне мотиве са јасном апотропејском и есхатолошком симболиком. У овом контексту треба поменути мотив полумесеца присутан на одређеним надгробним споменицима на територији централног Балкана. Мотив полумесеца, најчешће приказан унутар фронтоне или изнад натписног поља споменика, као лунарни мотив може представљати и супститут бога Мена. Анализирајући симбол месечевог српа на вотивним и надгробним споменицима у контексту култа бога Мена, Ф. Кимон је закључио да поменути мотив симболизује веровање дедиканта да ће његова душа наставити свој даљи живот у астралним сферама (Cumont 1942: 244–246).

Проблематике симболике мотива месечевог српа као редукованог израза бога Мена и веровања дедиканата споменика са овим мотивом у вечни живот душе у астралним сферама дотакао се Ј. Медини у раду о Меновом култу на територији бивше Југославије. Осврнувши се на вотивни споменик посвећен *Dii Ascanii* и *Магни Матер* из Омиша, као и на статуету бога Мена из *Виминацијума*, Ј. Медини се фокусирао на надгробне споменике са територије Македоније на којима је приказан мотив

21 В. Рамзи (W. Ramsay) верује да бог Мен поседује одређене карактеристике соларног божанства, на шта би по научниковом мишљењу асоцирало и његово име *Maen*, слично имену фригијског бога сунца *Манеса*, Pedrizet 1896: 97.

полумесеца, негде комбинован са мотивом шишарке, а негде са симболом розете или диска.²² По мишљењу Ј. Мединија, посебно су значајни надгробни споменици из Кавадара и Попадије, на којима се мотив месечевог српа комбинује са представом шишарке, односно боровог дрвета, јер су оба симбола атрибути бога Мена, те се из тога даље може претпоставити да на поменутих споменицима представљају редукован приказ божанства (Medini 1987: 184). Дакле, по мишљењу Ј. Мединија надгробни споменици са мотивом полумесеца у комбинацији са шишарком, розетом и/или диском на територији Македоније би индиректно потврђивали култ бога Мена у овој области. Међутим, Н. А. Проева је одбацила претходно изнесу претпоставку Ј. Мединија, јер сматра да култ бога Мена није посведочен ни епиграфским ни археолошким споменицима на територији Македоније. Н. А. Проева такође верује да недостатак теофорних имена са основом *мен* – или ономастичких елемената који би имплицирали оријентално порекло дедиканта стеле из Кавадара додатно оснажују њену хипотезу о непотврђености култа бога Мена на територији Македоније.²³ Ипак, Н. А. Проевој можемо захвалити за скретање пажње на надгробни споменик из села Крушица (сл. 4), који је први објавио Н. Вулић и на коме је изнад натписног поља представљена вотивна ара изнад које је приказан мотив полумесеца.²⁴ Услед јединствене иконографске представе споменика, присуства лунарног симбола, али и нејасног порекла дедиканткињиног имена *Мома*, које може бити аутохтоне али и малоазијске провенијенције, Н. А. Проева оставља отвореном могућност да је на споменику из Крушица можда присутан утицај култа бога Мена (Proeva 1992: 38). У једном од својих радова, надгробног споменика из Крушица се дотакао и А. Јовановић, који је

22 Вотивни споменик посвећен *Dii Ascanii* и богињи Магни Матер је пронађен на месту античког локалитета Онеум (Омиш) и, по мишљењу Ј. Мединија, термин *Dii Ascalonitani* (*Ascanii*) указује на епитет *Аскаенос*, својствен богу Мену. Стога Ј. Медини закључује да је овај споменик вероватно посвећен боговима Менима Аскаенима и богињи Магни Матер, у извесној мери синкретизованој са богињом Дијаном и њеном лунарном димензијом. Помињање више богова Мена (*Dii Ascanii*) Ј. Медини објашњава претпоставком да је дедикант вероватно мислио на једног бога Мена Аскаена који је у себи обухватао особине настале из различитих епитета бога Мена, тј. из различитих функција које је божанство имало, Medini 1987: 176-180. Оно, међутим, шта Ј. Медини није узео у обзир јесте чињеница да је вишеструко помињање једног те истог бога/богиње на малоазијским надгробним споменицима могло означавати ојачавање заштите божанства у питању према дедиканту, као што је случај са надгробним спомеником из Лидије, где се завет упућује ка неколико богова Мена у циљу да њихов мултиплицитет обезбеди што јачу могућу заштиту покојнику, Lane 1976: 54, 79.

23 Н. А. Проева сматра да би симбол полумесеца на стели из Кавадара, као и два полумесеца у фронтону надгробног споменика из села Мартолци, пре означавали култ богиње Семеле. Уједно, она претпоставља да се и богиње Хеката, Артемида или Диоскури могу узети у обзир као божанства чији је редуковани приказ представљао симбол полумесеца на одређеним надгробним споменицима из Македоније, Proeva 1992: 110.

24 У питању је надгробни споменик са профилисаним натписним пољем и натписом, изнад кога је приказан жртвеник на коме је мотив полумесеца. Са обе стране су приказани, по мишљењу Н. А. Проеве, стилизовани листови и лозице, односно по мишљењу А. Јовановића закривљене стреле и змије које кривудају навише, Вулић 1941-1948: 201, бр. 398; Proeva 1992: 38-39; Јовановић 2005: 513.

• • • Сл. 4 Споменик из Крушица, II-III век н. е.
(Вулић 1941-1948, 210, бр. 398)

Fig. 4 Monument from Krušice, 2nd -3rd c.
(Вулић 1941-1948, 210, бр. 398)

иконографску представу на споменику протумачио као идеју *imitatio Apollonii*, односно синкретични спој Аполоновог тријумфа и хиперборејског повратка. По мишљењу А. Јовановића, мотив месечевог српа приказан изнад жртвеника би представљао сублимацију извесног лунарног божанства попут бога Мена или богиња Луне, Дијане или Хекате (Јовановић 2005: 513–516). Овим дискусијама споменика из Крушица бисмо додали ново мишљење, произашло из подробне анализе вотивних споменика бога Мена из Пизидије. Наиме, анализирајући иконографске представе Мена пизидијске провенијенције, уочили смо да је на неким споменицима мотив полумесеца положен на одређену врсту подеста (Hardie 1912: fig. 11, inscr. 23–25, 28, fig. 12, inscr. 36–37, fig. 13, inscr. 39–48, fig. 14, inscr. 52–53, fig. 15, inscr. 62; Lane 1978: Pl. XXV, f. 1, f. 5, Pl. XXVIII, f. 1, f. 4, Pl. XXXIII, f. 4–5). Будући да не располажемо фотографијама, већ само сумарним цртежима споменика у питању, немогуће је проценити са сигурношћу тачан облик или функцију подеста на којима почива

месечев срп. Уједно, на неколико споменика смо уочили орнаменте налик мотивима лозице и стилизованог листа, врло сличне мотивима присутним на споменику из Крушица. Управо из свих ових наведених разлога сматрамо врло могућом претпоставку да се на споменику из Крушица у лунарном орнаменту можда заиста може препознати редуковани приказ бога Мена (Hardie 1912: 143, fig. 16; Lane 1978: Pl. XLIII, fig. 2).

Остављајући отворене могућности у контексту препознавања утицаја или можда чак и симбола бога Мена на одређеним споменицима централног Балкана, закључујемо наше разматрање култа овог божанства на поменутој територији. Малобројност кулtnих споменика Мена указује да је бог био уважаван од стране уског круга верника, који су га поштовали у приватности својих кућа, где су статуете божанства вероватно и стајале унутар *sacrarium*-а. Док при тумачењу евентуалних аспеката Мена на примеру бронзаних фигурина бога нема већих лутања, дотле сматрамо да значајнији опрез треба испољити при тумачењу лунарних симбола на централнобалканским надгробним споменицима и приписивању истих баш кругу кулtnих споменика овог малоазијског божанства. Оно што се са сигурношћу, међутим, може сматрати јесте да је култ бога Мена био познат и на територији централног Балкана, можда искључиво од стране становника малоазијског, сиријског или грчког порекла, али можда и од стране романизованог аутохтоног становништва и то у периоду II и III века н. е., времену афирмације и популарности теологије и доктрине култова других малоазијских богова и богиња.

* Чланак је резултат рада на пројекту „Романизација, урбанизација и трансформација урбаних центара цивилног војног и резиденцијалног карактера у римским провинцијама на тлу Србије“ (бр. 177007) који финансира Министарство за науку и технолошки развој РС.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES:

Anderson, J. G. C. 1913

Festivals of Mên Askaēnos in the Roman Colonia at Antioch of Pisidia, *JRS* Vol. 3, part 2: 267–300.

Бојовић, Д. 1985

Римска ситна бронзана пластика у Музеју града Београда, *Годишњак МГБ* XXXII: 19–49.

Boyancé, P. 1972

Études sur la religion romaine, Rome.

Cumont, F. 1942

Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris.

Gavrilović, N. 2010

Kultovi maloazijskih i sirijskih božanstava u rimskim provincijama na centralnom Balkanu, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Gostar, N. 1960

Men Aneiketos in a bi-lingual inscription from Dacia, *Dacia*, IV: 519–522.

Hardie, M. M. 1912

The Shrine of Men Askaenos at Pisidian Antioch, *JHS* Vol. 32: 111–150.

Јовановић, А. 2005

Археолошке белешке уз сакралне споменике из Македоније, *Зборник Народног музеја* (Београд) 18/1: 509–530.

Lancellotti, M. G. 2002

Attis Between Myth and History: King, Priest and God, Leiden.

Lane, E. N. 1971

Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis. The Monuments and Inscriptions, I, Leiden.

Lane, E. N. 1975

Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis. The Coins and Gems II, Leiden.

Lane, E. N. 1975a

The Italian Connections: An Aspect of the Cult of Men, *Numen* Vol. 22/3, Leiden, 235–239.

Lane, E. N. 1976

Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis, Interpretations and Testimonia III, Leiden.

Lane, E. N. 1978

Corpus Monumentorum Religionis Dei Menis. Supplementary Men-Inscriptions from Pisidia, IV, Leiden.

Lane, E. N. 1990

Men: A Neglected Cut of Roman Asia Minor, *ANRW* II. 18. 3, Berlin-New York, 2161–2174.

Legrand, A. 1904

Lunus, in: Ch. Daremberg, E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines* Tome III, Deuxieme partie (L-M), Paris, 1392–1398.

Levick, B. 1971

The Table of Mên, *JHS* Vol. 91: London, 80–84.

Lunais, S. 1979

Recherches sur la lune. Les Auteurs latins de la fin des Guerres Puniques à la fin du règne des Antonins I, Leiden.

Medini, J. 1987

Tragovi Menova kulta u Jugoslaviji, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* XXV: 175–187.

Palmer, R. E. A. 1978

Severan Ruler-Cult and the Moon in the City of Rome, *ANRW* II. 16.2, Berlin-New York, 1085–1120.

Pedrizet, P. 1896

Mên, *Buletin de correspondance hellénique* Vol. 20, Paris, 55–106.

Proeva, N. A. 1992

Uticaoj doseljenika na razvoj kulturnih prilika u rimskoj provinciji Makedoniji, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Ricl, M. 1995

Svest o grehu u maloazijskim kultovima rimskog doba: ispovedanje ritualnih i etičkih sagrešenja u meonskim i fri-gijskim kultovima, Beograd: Scripta International.

Ružić, M. 2006

Kultna bronzana plastika u rimskim provincijama severnog Balkana, Doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu.

Saprykin, S. J. 2009

The Religion and Cults of the Pontic Kingdom: Political Aspects, *Black Sea Studies 9: Mithridates VI and the Pontic Kingdom*, Aarhus University Press, 249–276.

Срејовић, Д. и Цермановић-Кузмановић, А. 1979

Речник грчке и римске митологије, Београд: Српска књижевна задруга.

Tadin, Lj. 1979

Sitna rimska bronzana plastika u jugoistočnom delu provincije Panonije, Beograd.

Turcan, R. 1996

The Cults of the Roman Empire, Harvard.

Величковић, М. 1972

Римска ситна бронзана пластика у Народном музеју / Petits bronzes figurés romains au Musée national, Антика IV, Београд: Народни музеј.

Vollkommer, R. 1992

Men, *LIMCVI*, 1, 2, Zürich-München, 462–473.

Вулић, Н. 1941–1948

Антички споменици наше земље, *Споменик СКА ХСVIII*: 1–335.

Wright, J. H. 1895

A Votive Tablet to Artemis Anaitis and Mên Tiamu in the Boston Museum of Fine Arts, *Harvard Studies in Classical Philology* Vol. 6, 55–74.

СКРАЋЕНИЦЕ / ABBREVIATIONS:

<i>CIL</i>	<i>Corpus inscriptionum Latinarum</i>
Годишњак МГБ	Годишњак Музеја града Београда, Београд
<i>LIMC</i>	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , I–VIII, Zürich–Münich, 1981–1997; VIII, Zürich–Düsseldorf, 1997

On the Iconography and Cult of God Men in the Roman Provinces of the Central Balkans

Hitherto not very much known lunar deity, god Men is confirmed in the central Balkan Roman provinces on the basis of the discovery of one bronze figurine and two statuettes that represent syncretistic form of gods Men and Somnus. Although unconfirmed epigraphically cult of god Men was without doubt known in the central Balkan provinces during 2nd and 3rd century. He was venerated by small group of believers possibly of Asia Minor, Syrian or Greek descent but also perhaps by Romanized inhabitants who had spent some time in Asia Minor where they adopted theology and doctrine of the cult of this deity. The analysis of iconography and attributes of the figurines indicated assumed apotropaic and chthonic aspect of the way Men was venerated most probably in private shrines –*lararia* of the owners of figurines. The fact that motif of crescent represented main symbol of the god Men on votive and funerary monuments had an impact on revising the earlier analyses of certain funerary monuments from the territory of Macedonia and their identification as cult monuments of the Asia Minor deity. Study of iconography and epigraphic analysis of the given monuments resulted in conclusion that monuments where the name of god Men is absent but which have the motif of crescent could not be easily identified as monuments of the mentioned deity except if there is recorded iconography analogous to already confirmed iconography on votive and funerary monuments of that deity from other parts of the Roman Empire.